

DE GENTSE ‘HOLLANDSE’ CITADEL IN INTERNATIONALE CONTEXT

Deel 1. Waarom Gent rond 1700 niet in de gordels van barrièresteden ingeschakeld werd, maar wel in de Wellingtonbarrière (1815-1830)

Marc Hanson

In de bestaande (Gentse) literatuur over de rol van Gent als vestingstad tegen Frankrijk begin 18de en 19de eeuw, wordt weinig aandacht besteed aan de internationale politieke en militaire context. Alle historici benadrukken het belang van Willem I voor Gent. Ze wijzen vooral op het kanaal Gent-Terneuzen, de Gentse universiteit en het bevorderen van de industrie. Zijn internationale militaire ambities en dito projecten komen veel minder aan bod. Toch is die context van groot belang om allerlei vragen afdoend te kunnen beantwoorden. Waarom behoorde Gent rond 1700 niet tot de barrièresteden: de gordel van steden versterkt tegen het oorlogszuchtige Frankrijk? Waarom werd Gent wel opgenomen in de Wellingtonbarrière (1815-1830)? Waarom werden al die dure forten – Gent was zelfs zeer duur – toch nog gebouwd of weer opgeknapt, hoewel ze militair eigenlijk al een anachronisme waren?

Barrière tegen het agressieve Frankrijk

In anderhalve eeuw tijd (1667-1815) liep het machtige Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden herhaaldelijk onder de voet. De eerste golf van militaire agressie vond plaats onder Lodewijk XIV (1643-1715), toen die Nederlanden tot het Habsburgse Spanje behoorden. De Zonnekoning streefde bewust naar een Europa onder leiding van Frankrijk, na 1648 het militair machtigste land van het continent. Op 7 april 1672 verklaarde Lodewijk de oorlog aan de Verenigde Provinciën. Hij kon ongeveer 120.000 man in het veld brengen en kreeg de steun van de bisschoppen van Keulen en Münster, die elk ongeveer 30.000 soldaten op de been brachten. De Franse troepen onder het bevel van de beroemde commandant Turenne, rukten via Maastricht snel op en bezetten een deel van het land. Dat leidde tot interne politieke ruzie over wie schuld had aan wat men later in Nederland het rampjaar zou noemen. Uiteindelijk kon

stadhouder Willem III (†1702), die de (militaire) macht naar zich toe trok, met geleend geld zijn leger aanzienlijk uitbreiden, en bondgenoten vinden. Zo kon hij het tij doen keren, ook al omdat de Fransen geen afdoend middel vonden om de geduchte Hollandse Waterlinie te doorbreken. Daarbij kwam nog het overwicht van de Republiek ter zee. In 1674 trok Lodewijk zijn troepen uit dit waterland terug.

Tijdens die oorlogen was duidelijk gebleken dat Spanje niet meer in staat was om de Zuidelijke Nederlanden te verdedigen tegen de herhaalde aanvallen, het brandschatten en het landje-pikken door de Fransen. (afb. 1) Zelfs de Republiek der (noordelijke) Nederlanden had daarvan in 1672 de rampzalige gevolgen ondervonden. Daarom werd er in Rijswijk in een speciale clausule afgesproken dat vanaf 1698 de Verenigde Provinciën 23 bataljons infanterie zouden mogen legeren in Oostende, Nieuwpoort, Kortrijk, Ath, Bergen, Charleroi, Namen en Luxemburg. (afb. 1) Die vestingsteden vormden van west naar zuidoost een vooruitgeschoven verdedigingslinie van de Verenigde Provinciën en werden daarom barrièresteden genoemd. De garnizoenen in die steden stonden onder bevel van Nederlandse officieren, maar de verzwakte Spaanse Nederlanden moesten wel zestig procent van de kosten betalen. De bevolking van die steden klaagde over inkwartieringen, militaire uitgaven en andere ongemakken en had geen begrip voor de protestantse ‘gasten’.

Bij de Europese Vrede van Rijswijk (1697) kwam er een einde aan de aanslepende oorlogen met Frankrijk. De Fransen toonden zich nog vrij meegaand in 1697, want Lodewijk XIV dacht toen al aan de komende krachtmeting: de strijd om het Spaanse Rijk. Die strijd ontbrandde door het overlijden op 1 november 1700 van de zieke en kinderloze Karel II, de laatste Habsburger op de Spaanse troon. Wie zou hem opvolgen? De tweede kleinzoon van Lodewijk XIV of de tweede zoon van de Duitse keizer, die beiden erfelijk recht op de Spaanse troon konden doen gelden? Over deze ingewikkelde familie- en machtskwestie brak in 1701 de grootste oorlog van de moderne tijd uit: de Spaanse Successieoorlog (1701-1713). Die oorlog werd uitgevochten op vele fronten en opnieuw raakten ook de Zuidelijke Nederlanden en de Verenigde Provinciën daarin betrokken.

Voor onze gewesten kwam er een einde aan de ellendige oorlog door het Vredesverdrag van Utrecht (1713). De Zuidelijke Nederlanden hingen voortaan af van de Oostenrijkse Habsburgers en heetten bijgevolg de Oostenrijkse Nederlanden. In dat verdrag werd een in november 1715 nog aangescherpt nieuw barrièreverdrag opgenomen na ellenlange palavers. Dit keer liep de verdedigingslinie van de Noordzee via Veurne, Fort Knocke in Lo-Reninge, Ieper, Waasten, Menen, Doornik en Namen noordoostelijk via Weert, Roer-

mond, Venlo, Geldern en Land van Kessel naar de Maas(kant). (afb. 2) Alsof de blijvende sluiting van de Schelde en de hoge belastingen nog niet erg genoeg waren, draaiden de Oostenrijkse Nederlanden op voor de kosten (1,2 miljoen Hollandse florijnen) van de in de barrièresteden verblijvende Oostenrijkse en Staatse (Noord-Nederlandse) soldaten. Die telden in totaal 30 à 35.000 manschappen.

Afb. 1. Vanaf 1643 voerde Lodewijk XIV heel wat aanvallen uit op de Spaanse Zuidelijke Nederlanden. Hierbij veroverde hij een deel van het grondgebied in het zuiden (zie geel gekleurd gebied). In het groen aangeduid en verbonden door een rode lijn: de barrièresteden. De driehoekjeslijn geeft de aloude taalgrens weer. N: Nieuwpoort. Kaartje in bewerkte vorm overgenomen uit Raskin, 2012, *De taalgrens of wat de Belgen zowel verbindt als verdeelt*, Leuven, Davidsfonds, p. 101.

Zwak en achterhaald verdedigingssysteem

Zowel bij het eerste als het tweede barrièretraktaat streefde de Nederlandse Republiek naar een verdedigingsgordel van elkaar versterkende garnizoensteden. De eerste gordel liep van de Noordzee naar Luxemburg in het zuidoosten. De tweede liep vanaf Veurne via Namen naar het noordoosten. (afb. 1 en 2)

Afb. 2. De nieuwe barrière van 1713/1715 liep van de Noordzee via Doornik en Namen naar de Maasvallei in het noordoosten. Licht gewijzigd en aangevuld overgenomen uit: Pirenne, s.d., *Geschiedenis van België*. Deel 3, p. 76.

Die tweede barrière van november 1715 telde wel meer steden, maar enkele belangrijke uit 1697 waren tijdens de onderhandelingen weggefallen. Zo wenste Engeland niet dat zijn Hollandse handelsconcurrent troepen zou mogen legeren in Oostende, Nieuwpoort en nog minder in Brugge, alle drie strategisch aan of bij de Noordzee gelegen. Gent vormde met Brugge en Antwerpen een defensieve driehoek achter de eerste verdedigingslinie tegen Frankrijk. Het lag op twee flinke dagmarsen van barrièrestad Doornik. Toch was de Arteveldestad in een eerder geheim ontwerp van het tweede traktaat opgenomen. Toen dit ontwerp uitlekte, protesteerde Gent heftig, ook tegen de

overeenkomst als zodanig. Uiteindelijk bleef de stad buiten schot. Het mag ook gezegd dat de hoge Nederlandse adviserende militairen het terrein in het zuiden minder goed kenden dan dat van boven de grote rivieren. Tot slot was er de onzekere factor van het tot 1794 onafhankelijke prinsbisdom Luik. (zie afb. 1 en 2)

Twee zwakke plekken in de barrière waren de Leie/Schelde- en de Maasvallei, twee corridors naar het noorden. In 1715 was Doornik wel opgenomen in de verdedigingsgordel, maar het belangrijke dichtbij gelegen versterkte Rijsel was Frans gebleven. Frankrijk kon daar probleemloos offensieve troepen verzamelen en paraat houden. Het door Vauban versterkte Oudenaarde (1668), dat de enige brug over de Schelde bezat tussen Doornik en Gent, en aan de invasieweg vanuit Frankrijk lag, was niet opgenomen. De tweede corridor liep door de Maasvallei, waar de sterke vesting Luxemburg er in 1715 niet meer bij was. Al in 1672 was Lodewijk XIV met zijn troepen via die vallei in snel tempo opgerukt. De diplomatiek afgedwongen dure barrière bleef dus zeer kwetsbaar. Die kwetsbaarheid werd nog versterkt door de financieel-economische en militaire neergang van de eens zo bloeiende Republiek, die toen al volop was ingezet. Holland boezemde Frankrijk helemaal geen schrik in. Het was een tweederangs mogendheid geworden, die uit eigenbelang de economische heropleving van de Oostenrijkse Nederlanden trachtte te verhinderen.

De barrièresteden waren ook een duidelijk zichtbaar stenen teken van het Europese systeem van politiek machtsevenwicht, maar militair voorbijgestreefd. Dit systeem hield maar een kleine halve eeuw stand. Na de Vrede van Aken in 1748 liet keizerin Maria Theresia de Republiek weten dat haar Zuidelijke Nederlanden de bezettingskosten van de barrièregarnizoenen en -vestingen niet meer wilden dragen. De vestingen raakten langzaam in verval en na 1782 liet keizer Jozef II, haar opvolger, ze actief ontmantelen. De steden mochten de grond verkopen aan de eigen burgerij, onder de voorwaarde dat die de forten zou afbreken. Kort daarvoor had een keizerlijk decreet van 22 november 1781 een definitief einde gesteld aan de functie van het Spaans Kasteel in Gent als bolwerk en militair garnizoen. Dit decreet gaf aanleiding tot de eerste afbraakwerken en de eerste openbare verkopen van terreinen en gebouwen.

Pas na de Franse revolutie, onder Napoleon, werden Oostende, Nieuwpoort, Menen en Ieper hersteld, om deze voor Engeland strategische toegangspoorten tot het continent te kunnen verdedigen. Rond 1800 bleef er van de overige barrièrevestigingen, met uitzondering van Doornik, maar weinig meer over.

Wellingtonbarrière (1815-1830)

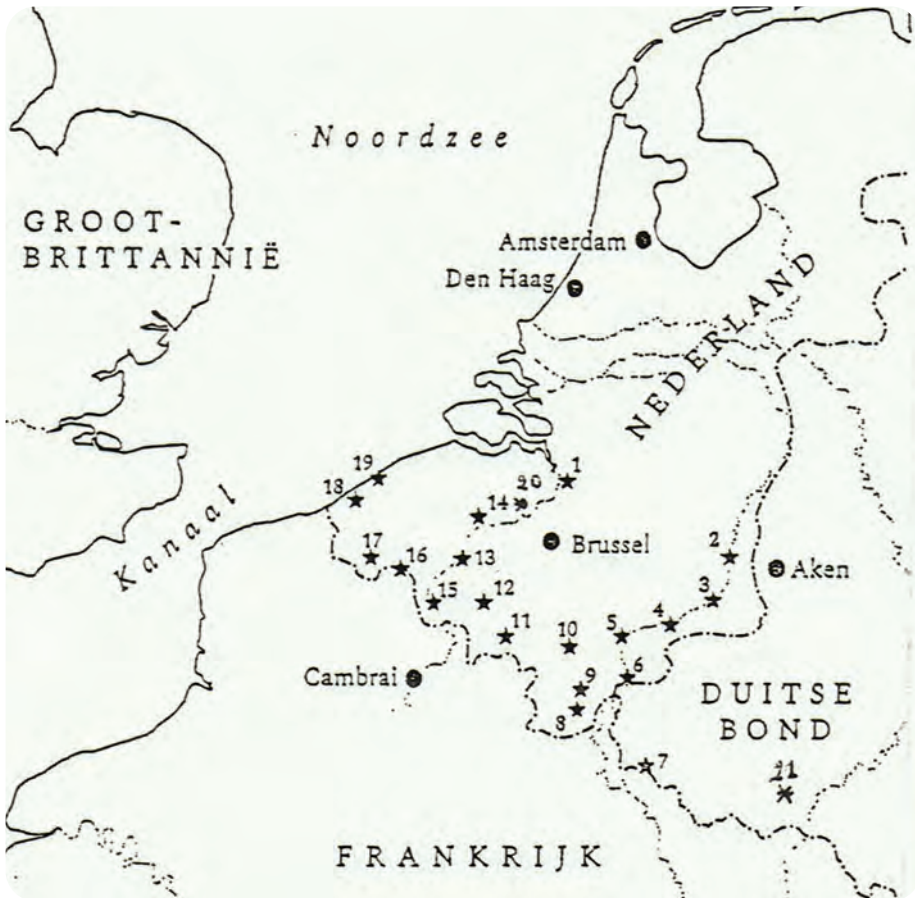
In het Protocol van Londen van 20 juni 1814, een jaar voor Waterloo, hadden de Britten al toegestemd in de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Dat zou bestaan uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden en onder de leiding komen van koning Willem I, die voordien enkel de titel prins van Oranje droeg. Het vooral ter zee oppermachtige Engeland kon dit als compensatie toestaan aan de Noordelijke Nederlanden die tijdens de Napoleontische bezetting belangrijke overzeese gebieden waren kwijtgespeeld. De vier grote mogendheden van Europa: Groot-Brittannië, Oostenrijk-Hongarije, Rusland en Pruisen, bevestigden dit tijdens het Congres van Wenen (september 1814 - juni 1815). Napoleons onverwachte terugkeer op het politieke toneel in maart 1815, had de hele besluitvorming versneld.

Nadat de Franse keizer het politieke machtsevenwicht in Europa totaal had omvergegooid, streefden de vier landen naar collectieve veiligheid met een concrete militaire verankerung. Die zou bestaan uit een immens project van fortbouw van de Noordzee tot aan de Middellandse Zee. Binnen dat fortplan was er een grote rol weggelegd voor secundaire landen, in het bijzonder voor het nieuwe Verenigd Koninkrijk (1815-1830). De Europese alliantie onder leiding van de Engelsen zag het nieuwe land als een buffer tegen Frankrijk en als een middelgroot land tussen Engeland en Pruisen.

De Engelsen zouden ook een belangrijke rol blijven spelen in de geplande verdedigingswerken tegen Frankrijk. In juni 1814 ging Arthur Wellesley, hertog van Wellington, de latere Prins van Waterloo, een kijkje nemen bij de vestingen in 'België'. Hij moest helaas constateren dat de wankele ruïnes de vijand allerminst zouden kunnen tegenhouden. Hij liet Willem I wel weten dat de oude locaties niet zo gek waren gekozen en dat de wederopbouw van de vestingen langs de oude barrièrelijn geld en tijd zou besparen. Willem, die zichzelf op 16 maart 1815 tot koning der Verenigde Nederlanden had uitgeroepen, beval al de volgende dag zijn ingenieurs en commandanten om de vestingen in staat van verdediging te brengen. Al gauw waren er in de vestingsteden 10.000 man aan het werk.

Door het Congres van Wenen en het Tweede Verdrag van Parijs (20 november 1815) kwamen alle Zuid-Nederlandse vestingen definitief bij het Verenigd Koninkrijk, plus de vestingen Philippeville, Mariembourg en een deel van het door Frankrijk afgestane arrondissement Bouillon. In Parijs was ook een speciaal fortfonds voorzien, onder andere gespijsd uit de Franse herstelbetalingen. Hiervan was 60 miljoen francs, ruim 40 procent, bestemd voor de fortten in het Verenigd Koninkrijk.

Toch zou ‘Nederland’ zelf voor het hele project nog ruim 35 miljoen gulden moeten ophoesten, weliswaar over vele jaren gespreid. De machtige Wellington, opperbevelhebber van het bezettingsleger in Frankrijk, en voorzitter van de militaire commissie, zou het fonds beheren. De man had na zijn overwinning op Napoleon bij Waterloo (18 juni 1815) in en buiten Engeland een enorm persoonlijk gezag opgebouwd. Het deel van het ‘bolwerk van Europa’ dat in het zuiden van Koning Willems’ land gelegen was, werd al snel de Wellingtonbarrière gedoopt. (afb. 3)

Afb. 3. Kaart met de Wellingtonbarrière; D: Dendermonde, L: Luxemburg. De vestingsteden met de nummers 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 13, 14 en 20 waren voor het eerst in de verdedigingsgordel tegen Frankrijk opgenomen. Licht gewijzigd overgenomen uit: de Graaf, 2018, *Tegen de terreur*, Prometheus, Amsterdam, p. 314.

Belang: eerder politiek-strategisch dan militair

Waarom werd er zoveel belang gehecht aan die Wellingtonbarrière? Omdat het Koninkrijk der Nederlanden, naast de Rijnstaten, Zwitserland, Piëmont-Sardinië en het verzwakte Spanje, cruciaal was om het Europese machtsevenwicht te herstellen. Het nieuwe middelgrote land was te klein om zelf een bedreiging voor Frankrijk te vormen en te groot om bij een eerste aanval onder de voet te lopen. Het was de belangrijkste buffer tegen eventuele nieuwe Franse agressie, buffer die snel vanuit Engeland, Pruisen en Oostenrijk (militair) versterkt kon worden. Het kon ook dienen als bruggenhoofd voor Britse troepen, en als buffer tussen Pruisen en de Noordzee. Het zou een eventuele opmars van Franse troepen voldoende kunnen vertragen om Engelse, dan wel Pruisische troepen tijd te geven om te hulp te snellen.

Wellington zelf, en vele hoge militairen met hem, moest toegeven dat het investeren in forten toen al militair was achterhaald. De tactiek van forten en belegeringen behoorde eigenlijk al tot de geschiedenis van de oorlogvoering. Waarom hebben de geallieerden er dan nog zo zwaar in geïnvesteerd? Voor de logistiek en de aanvoerlijnen van het geallieerde bezettingsleger naar de thuislanden waren de forten langs de Franse noordgrens een groot pluspunt. Zij maakten controle over de belangrijke toegangswegen naar het zuiden mogelijk en konden Franse insubordinatie en schermutselingen aan de grens snel onderdrukken. De forten van de Wellingtonbarrière voorzagen de geallieerde troepen daarbij ook van goede communicatielijnen vanaf de Noordzee tot Bouillon en Maastricht.

De meer in het achterland gelegen forten zoals die van Gent en Antwerpen, konden dienen als operatiekwartier, terugvalbasis na een nederlaag of als (wapen)depot. De versterkingen waren ook bedoeld als afschrikking voor Frankrijk. De belangrijkste reden om toch in de forten te investeren lijkt echter politiek-strategisch van aard te zijn. Op die manier verwezenlijkten de geallieerde landen alles samen een gezamenlijk en duidelijk zichtbaar veiligheidsproject tegen Frankrijk.

De bezetting van dat land was maar zeer tijdelijk (tot 1818), maar de fortbouw deed die landen voor langere tijd samenwerken en stelde hun bevolking gerust. De jonge staat van Willem I was dus helemaal ingeschakeld in een ruimere geallieerde strategie. Willem had gehoopt dat hij met de forten zijn onafhankelijkheid zou versterken, maar via het project werd hij juist dieper in het geallieerde project gezogen. Critici van 's konings bewind noemden hem nog net niet het schoothondje van de grote Europese mogendheden.

Daar waar de chronologisch eerste gordel slechts acht forten telde en de tweede verdedigingsgordel twaalf, omvatte de Wellingtonbarrière maar liefst 21 forten, nu ook in grote steden. (afb. 3) Terwijl Gent in 1715 nog buiten de tweede barrière bleef, was de stad een eeuw later wel opgenomen in het netwerk van vestingsteden tegen Frankrijk. Aan de keuze van de 21 vestingen was veel overleg en discussie voorafgegaan tussen de grote mogendheden, vooral tussen Engeland en het nieuwe Verenigd Koninkrijk.

De Britten aanzagen de nieuwe vestingen als sterke punten van twee belangrijke operatielijnen, de Schelde en de Maas, die haaks (verticaal) stonden op de grens met Frankrijk. Samen met Doornik, Oudenaarde, Dendermonde en Antwerpen, lag Gent op de Scheldelijn. Aanvoer van troepen en vooral goederen kon via Schelde en Leie verlopen, want spoorwegen lieten nog even op zich wachten. De opeenvolgende vestingen zouden een eventuele Franse opmars vertragen. Mochten de Franse troepen toch snel doorstoten, dan riskeerden ze in de rug te worden aangevallen.

Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van zijn kant zag de vestingen als liggend op twee lijnen, min of meer evenwijdig verlopend met de Franse grens. De eerste lijn liep van Nieuwpoort via Ieper, Menen, Doornik, Oudenaarde, Ath, Mons, Charleroi en Namen naar Dinant met Philippeville en Mariembourg als vooruitgeschoven posten. Bouillon was een voorpost van de sterke vesting Luxemburg. De tweede lijn daarachter liep langs het kanaal Oostende - Gent en verder langs de Schelde en de Rupel - Dijle - Demervallei in de richting van Maastricht. De nieuwe citadellen van Gent en Dendermonde maakten deel uit van deze lijn. (afb. 3) Een eventuele derde lijn (op eigen kosten) bevond zich nog noordelijker en liep van de Scheldemonding via Breda naar Venlo. Bij een Franse aanval zouden de Britten de vestingen aan de zee, Ieper en de Schelde komen bemannen, de Pruisen, die de formidabele vesting Luxemburg controleerden, de andere. Een zuiver beroepsleger was niet haalbaar en ondanks de invoering van de Dienstplicht (1816; hervormd in 1819), bleef het leger van Willem I veel te beperkt om al die taken zelf te vervullen.

Bronnen en literatuur

Zie deel 2